

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
КАФЕДРА СТРІЛЬБИ ТА ТЕХНІЧНИХ ВИДІВ СПОРТУ

Янків І. Т. , Литвинець А. І.

ЛЕКЦІЯ

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ШАХІВ У СВІТІ

з навчальної дисципліни

**«Теорія і методика обраного виду спорту та спортивно-педагогічне
вдосконалення»**

для студентів

спеціальності 017 «Фізична культура і спорт»

факультет фізичної культури та спорту

«ЗАТВЕРДЖЕНО»

на засіданні кафедри стрільби та технічних видів спорту

2019

Львів – 2020

Тема 3. Історія розвитку шахів у світі

1. Передумови виникнення і розвитку шахів в епоху Стародавнього світу.
2. Стан розвитку шахової гри в епоху Середньовіччя.
3. Особливості поширення шахів в період Нового та Новітнього часу. Створення перших шахових осередків.
4. Становлення і розвиток шахів як виду спорту. Провідні шахісти в історії виду спорту.
5. Чемпіони світу з шахів. Особливості розвитку шахів у різних країнах.

ЗМІСТ

1. Передумови виникнення і розвитку шахів в епоху Стародавнього світу.

Існує чимало переказів про винахід шахової гри. Люди з буйною фантазією запевняли, що шахи створив Одисей для подолання нудьги, щоб убити час, бідний на події навколо обложеної Трої за Троянської війни (12 ст. до Р.Х.). Як винахідників шахової гри називали також основоположника античної медицини Гіппократа (коло 460-377 до Р.Х.), грецького філософа Аристотеля (384-322 до Р.Х.) та інших. Та безперечно одне: шахи не є винаходом однієї особи – вони мають близько двотисячолітню історію розвитку, протягом якої удосконалювалися і нарешті набрали сучасного вигляду, ввібравши в себе властивості мистецтва (художня уява), науки (логічний розрахунок) та спорту (змагальна діяльність). Шахи є, безперечно, однією з небагатьох ігор, що зародившись у сиву давнину, в час, коли людина здобула здібність думати, з часом не зникли у безвість, а навпаки набрала ще більшої популярності і поширеності. Гра є виявом людського розуму, міркування. Поважний вік гри приховує під пилиною історії умови зародження та розвитку шахів. Недавно, в шарах поселення доби неоліту (з 5-2 тисячоліття до Р.Х.), що характеризується початком осілого способу життя, переходом людини від полювання до землеробства і тваринництва, на півдні Туркменії (в Гадиме-Депе) знайдено комплект гральних фішок, прикрашених різьбою та наліпками. Археологи переконані, що це доісторичний прототип шахових фігур майже восьмитисячолітньої давнини. Відомі ще давніші клітчасті розмалювання на стінах і підлогах печер, розкреслене, немов сучасні наші шахівниці, каміння.

Гіпотези про країну походження шахів не лише суперечливі, а й взаємовиключаючі.

Першу наукову доповідь з історії шахів датують 1719 р.. Її виголосив Фререт учений Французької академії наук у присутності короля Людвіга 15. Лектор, покладаючись на аналіз китайських словників, твердив, що шахи до Китаю і Персії прийшли з Індії.

Протилежну теорію висловив Г.Шлегель. У 1869 р. він захистив в Бреславлі дисертацію, в якій доводив, що батьківщиною шахів є Китай. Дослідник шахів Ван дер Лінде, праці якого ось уже понад сторіччя служать незаперечним авторитетом для істориків, спростував ті здогади, не замовчуючи одначе великого поширення шахової гри серед найрізноманітніших соціальних прошарків китайського народу. Після виходу Китаю на міжнародну арену, теорія Г.Шлегеля в дещо видозміненій формі знайшла підтримку в Югославії. Один з її захисників стверджував: “ Шахи постали 569 року в Китаї, як астрологічна концепція. Триумф теорії китаєзнавця Німеда”. Проте посилене протягування з політичних мотивів гіпотези про Китай як батьківщину шахової гри не знайшло ні переконливих доказів, ні прихильників у наукових колах.

Таким чином, у суперечці за право називатися батьківщиною шахів залишилися дві країни – Індія і Персія. Прихильники гіпотези походження шахів з Індії покликаються на численні легенди, в основі яких, на їх думку, лежить правда. В одній з легенд розповідається про винахід шахової гри проповідником релігії брахманізму для розваги індійського раджі, який, скуштувавши всіх доступних йому земних розваг і насолод, нудився світом. В шахах володар знайшов задоволення і сказав брахманові визначити самому нагороду за винахід. Жрець попросив заплатити збіжжям: на першу клітку шахівниці дати одну зернину, на другу – 2, на третю – 4, на четверту – 8 і т.д., кладучи на кожную наступну клітку подвійне число зерен. Слабкий в арифметиці раджа легковажно погодився. Підрахунок показав, що якби можна було дістати бажану кількість зернин, то загальний об'єм їх становив би понад 7,5 кубічного кілометра – врожай приблизно 2600 жнив зерна з полів усього сучасного світу (або 18 446 744 073 709 551 615 зернин).

Розгніваний раджа наказав відрубати голову винахідникові шахів. Це була перша жертва серед шахістів.

Існує легенда з іншим початком: індійський король ставився з презирством до свого народу, вважаючи себе, що він у всьому всіх перевищує. Провалля між підлеглими і зарозумілим можновладцем все збільшувалося. Незадоволення набирало загрозливих розмірів, а засліплений своїм самолюбством, закоханий у себе самого король ні на що не звертав уваги. Дорадник короля, щоб спрямувати свого володаря на вірний шлях, винайшов шахову гру, символіка якої переконала його, що доля одного залежить від інших. Навіть найважливіша в шахах фігура король потребує оточення, бо осамітнений стає здобиччю ворога. Індійський володар був задоволений винайденою шаховою грою і сказав дорадникові самому визначити собі нагороду за винахід.

І далі повторюється розповідь про трагічний кінець винахідника шахів.

Оптимістичні розповіді, навпаки, переказують, що індійський володар зробив винахідника шахів своїм дорадником і користувався його послугами до своєї смерті.

Визнання заслуг винахідників і нагорода їх за життя трапляється, мабуть, лише в переказах.

В шахових підручниках наводять переказ про двох братів, що вели війну за трон. Один з них поліг у бою. Уцілілий розповів про це матері, але вона не вірила, що він не винен у смерті брата. Мудреці Індії винайденою шаховою грою намагалися відтворити бій і скін у ньому одного з братів. Засмучена мати, шукаючи втіхи в спостереженні за символічною боротьбою фігур, що виразно копіювали бій і загибель сина, забула про все на світі, нічого не їла, не пила — померла за шахівницею.

Одна з легенд оповідає, що якимось до Персії прибули за дорученням своїх володарів індійські мудреці з шахами і запропонували розгадати правила цієї гри. Якщо персам пощастить у цьому, то вони будуть звільнені від оподаткування. Перси успішно розв'язали поставлене перед ними завдання, і шахова гра набула поширення.

За попередницію шахів вважають індійську гру чатуранг. Один з перших описів військової гри, схожої на шахи, знаходять у Харшаріті – поемі, написаній в честь царя Харші, правителя Північної Індії з 606 по 648 рік. Її автор, придворний поет Бана, повідомляє у віршованій формі, що при Харші сварилися, хіба що, бджоли, збираючи нектар і, що лише аштапада вчила розстановці чатуранги. Бойові сили в ті часи склалися з чотирьох родів військ (звідки й назва: чатур – чотири, анга - рід) – бойових колісниць, бойових слонів, кінноти та піших воїнів. Смысл слів поета зрозуміти не важко – за часів правління Харші у Північній Індії панували мир та порядок, а воювали лише на гральній дошці (аштападі).

Першу ж письмову згадку в літературі про цю гру датують 570-м роком нашої ери і багато істориків вважає саме цей рік «днем народження» шахів.

Але, звичайно, до моменту потрапляння в літописи, ця гра вже пройшла певний шлях розвитку. Вважають, що чатуранга набула свого розвитку у III-IV століттях нашої ери, і вже до початку VI століття мала усталені правила. Щоправда, вони значно відрізнялися від сучасних. На-приклад, у чатурангу грало четверо гравців (гнали пара на пару), а пересування фігур визначалося кидком гральної кості. Кожен гравець мав по чотири фігури (колісницю (прототип тури), коня, слона і короля) та чотири пішаки. Кінь і король ходили так, як і в сучасних шахах, колісниця і слон були значно слабкіші за теперішніх тури і слона, а ферзя не було взагалі. Для виграшу необхідно було знищити все військо супротивника. Мат і пат (який теж вважався виграшем) були надзвичайною рідкістю і викликали щире здивування у сучасників.

З приводу того, чому шахи виникли саме в такому вигляді, є чимало цікавих теорій. Так, деякі з них стверджують, що шахи, згідно з індійським містицизмом, являють собою весь всесвіт. Чотири сторони відображують чотири елементи – землю, повітря, вогонь і воду. Є також тлумачення, що чотири сили у шахах відповідають чотирьом порам року.

2. Стан розвитку шахової гри в епоху Середньовіччя.

Шахи, різновидів яких у давнину було чимало, з Індії поширилися по всій східній та центральній Азії, а на початку VI століття проникли і до древнього Ірану (Персію) під назвою чатранг (похідною від чатуранга). Тут ця гра, як мовиться в одному з давніх рукописів, користувалася надзвичайною популярністю.

Поява шахів у древньому Ірані припадає на часи правління Чосроя I Ануширавана (531-579), що описується у перській книзі 650-750 років. Ця ж книга детально описує шахову термінологію та назви і дії різних шахових фігур. Згадки про гру в шахи зустрічаються також в поемах Фірдоусі, перського поета, що жив у X столітті. В поемі описано подарунки, піднесені посланцями індійського раджі до двору перського шаха Чосроя I Ануширавана. Серед цих подарунків була і гра, що зображувала бій двох армій.

Про популярність шахів в Персії можуть свідчити слова Ардашира Папакана, засновника пануючої перської династії Сасанідів: «Дивно мені ба-чити падишаха, що не вміє грати у шахи! Як же він зможе керувати своїм царством?»

Приблизно в той же час, що в Персію, шахи проникли і в Середню Азію. При археологічних розкопках в Афросіабі (Самарканд) було знайдено фігурки зі слонової кістки, які датують VII-VIII століттями. На сьогодні це найдревніші знайдені шахові фігурки. Вони є зображувальними, оскільки зображують в мініатюрі шаха, а також кінних та піших воїнів.

Але найбільшого впливу на розвиток шахів досягли араби, коли після завоювання іранської монархії у VII столітті гра поширилася на території Арабського Халіфату. Певним поштовхом у розвитку шахів відіграло те, що в цей час арабська культура знаходилася на етапі пишного розвитку, коли з'являлися твори арабських математиків, географів, астрономів та істориків, а в містах створювалися школи, бібліотеки, університети, в архітектурі виник новий стиль, який тепер називають мавританським.

Араби зробили чимало інших удосконалень древньої гри, яка тепер отримала нову назву – шатрандж (на санскриті Шатр означає «чотири», а анга – «загін»). Так, гравців стало двоє і кожен отримав під керівництво два комплекти фігур

чатранга. Один з королів став ферзем. Тут «перемогу ро-зумом отримують». Від костей відмовилися і стали ходити по одному ходу строго по черзі. Щоби уникнути конфлікту з релігією, яка забороняла зображення людей та тварин, шаховим фігуркам, що мали спочатку вид мініатюрних скульптур, стали надавати абстрактну форму. Такі фігурки були прості у виготовленні (їх виробляли з обпаленої глини) і дешеві, що сприяло поширенню гри серед широких верств населення.

У зв'язку з ростом кількості людей, що вміли грати у шахи, виникла необхідність створення своєрідної кваліфікаційної системи. У залежності від сили гри і надаваної для зрівняння шансів форі, шахісти поділялися на п'ять-шість класів. Вищий клас складали «алії» - майстри шатранджа. Завдяки письмовим джерелам відомі імена деяких з них. Так, у 819 році при дворі халіфа аль-Мамунда в Хоросані пройшов турнір трьох найсильніших гравців того часу: Джабіра аль-Куфі, Абилджафара Ансарі та Зайраба Катана. А 847 року побачила світ перша шахова книга, написана аль-Аллі. Взагалі ж у IX-X століттях халіфи в Багдаді незмінно залишалися покровителями шахів, тому при їх дворі систематично проводилися змагання кращих шахістів того часу і видавалися праці, присвячені улюбленій грі.

Рукописи, що дійшли до наших днів, свідчать, що араби цікавилися не лише практичною грою, а й шаховою композицією (задачі, етюди), а також дослідженнями (аналізом) окремих композицій. На сьогодні ці дослідження мають обмежене значення через різницю в ходах деяких фігур. Лише ходи короля, тури і коня були в ті часи такими ж, як зараз. Ферзь був тоді не найсильнішою, а навпаки, найслабшою фігурою – він пересувався лише на одне поле по діагоналі, а слон здійснював своєрідний стрибок по діагоналі через одне поле. Сучасної рокировки не існувало. Легко зрозуміти, що при таких правилах ходів зіткнення починалося значно пізніше, ніж у сучасних, «дальнобійних» шахах, і взагалі, темп гри у шатранджі відрізнявся великою повільністю. Метою маневрів було, як і зараз, поставити ворожого короля у безвихідне становище, дати йому «мат» або «пат» (який теж вважався перемогою). Проте, беручи до уваги слабкість ферзя та слонів і, відповідно, більшу силу короля, мат і пат були в практичній грі великою рідкістю

(такі унікальні випадки викликали живий інтерес і нерідко записувалися, що й сприяло створенню і розвитку шахової композиції), тому у переважній більшості перемога досягалася позбавлення короля всіх фігур його табору («самотній король»). Таким чином, шатрандж мав деякі різновиди перемоги, які втратили своє значення у наш час.

З арабським періодом у розвитку шахів пов'язане також винайдення способу запису зіграних партій, так званої описової нотації. Гравці стали збирати ці партії і аналізувати їх. З'явилися рукописи, що охоплювали різні аспекти шатранджа – історію, правила гри, стратегію і особливо тактику. Було розроблено різні дебютні розстановки фігур – «табії». Оскільки шатрандж був значно менш динамічним, ніж сучасні шахи, і гра розвивалася повільно, з метою прискорення гравці нерідко починали партію з деяких «табій», що виникали приблизно після 12-15 ходів. Виникла шахова ком-позиція – на основі зіграних партій шахісти стали створювати задачі «мансуби».

Деякі з цих «мансубів» мали місце в арабській легенді «Мат Діларам». Згідно з легендою, Діларам був шаховим гравцем, який грав на гроші і програв усю свою власність. В останній партії він поставив у заставу свою дружину, але грав необережно і практично програв цю партію. Проте, його дружина помітила, що він може поставити мат своєму противнику, якщо пожертвує обидві свої тури. Жінка шепнула чоловіку це на вухо і він виграв партію.

Уже в X столітті складалося чимало справжніх художніх творів, що відрізнялися оригінальністю замислу, неординарними рішеннями, фективною заключною позицією. Здійснювалися навіть спроби філософськи осмислити гру в шахи, визначити її місце в людській культурі.

3. Особливості поширення шахів в період Нового та Новітнього часу. Створення перших шахових осередків

Культура шахової гри, яка досягнула доволі значного розвитку в арабів, помітно знизилася при переході шатранджа в Європу. Період з X по XV століття був періодом деякого занепаду шахового мистецтва. Це і зрозуміло. То була епоха безроздільного панування феодалізму і католицької церкви, епоха, яка

характеризувалася загальним зниженням рівня культури. Але, не зважаючи на всі негативні фактори, шахи не лише не зникли, а набули нових рис.

Шахи мали яскраво виражений військовий характер, тому вони досить швидко поширилися країнами середньовічної Європи і набули там популярності. До Європи шахи вперше були принесені купцями зі Сходу, що торгували в районі Середземномор'я. Але особливо поширили їх араби після завоювання Іспанії (711 - 718 рр.). Спершу з грою познайомилася Іспанія, а протягом наступних десятиліть її сусіди – Португалія, Італія та Франція. Перша письмова згадка про шахи міститься в Каталонському Заповіті 1010 року, отже на той час вони вже набули популярності і момент їх появи можна відсунути на століття-півтора до цього. У X-XI століттях шахи проникли в німецькі землі, а завдяки вікінгам і на Британські острови та Скандинавію.

Характерно, що потрапивши на європейські землі, шахи майже одразу знайшли своє відображення у літературі. Так, згідно з деякими легендами, дорогий набір шахових фігур було даровано Чарльману (X століття) відомим мусульманським правителем Гаруна аль-Рашидом. Одна з середньовічних поем повідомляє, що шахи мали місце при дворі легендарного короля Артура. У спогадах монаха Румуна фон Тегермсе у 1030-1050 роках було записано, що Святослав Шуринь з Хорватії переміг венеціанського доджа Пітера II у грі за право керувати Далматинськими містами. Гра у шахи фігурувала у низці таких відомих літературних творів, як «Пісня про Роланда», «Трістан та Ізольда», «Роман про Розу».

У XI-XII шахи стали однією з найбільш поширених розваг феодальної знаті, входили у програму рицарського виховання. Настільні ігри, що існували у Західній Європі з часів древнього Риму, були азартними іграми на гроші, тому шахи також стали грою на ставку. Через це знижувався моральний рівень шахів. Тому не дивно, що католицька церква намагалася їх заборонити. Але всі заборони виявилися марними і тому ще до кінця XIV були офіційно скасовані.

За століття панування у Західній Європій шатрандж зазнав значних змін. По-перше, починаючи з XI століття шахівниця стала двоколірною (в арабів була одноколірною). По-друге, замість трьох шляхів до перемоги – мата, пата і

знищення всіх бойових сил, залишили лише перший. Скоріш за все, це пояснюється тим, що в грі на ставку спрощувало розрахунки. По-третє, з метою прискорення гри, з'явився подвійний хід пішаком з початкового положення, придумано стрибок короля – прообраз майбутньої рокіровки. До того ж, після того, як пішак перетворювався у ферзя, останній міг стрибнути на будь-яке поле навколо себе. По-четверте, загадкові для європейців абстрактні фігури шатранджа знову стали набирати зобра-жувальних форм. По-п'яте, набули змін і деякі шахові терміни. Наприклад, ферзь став королевою, слон – єпископом, кінь – рицарем.

На початок XV століття шахи набули, загалом, сучасний вигляд, хоча, через неузгодженість деяких змін, ще кілька століть тому в різних країнах панували власні, інколи досить дивні, особливості правил. В Італії, наприклад, аж до XIX століття пішак, що досягав останньої горизонталі, міг перетворитися лише у ті фігури, що вже були зняті з дошки. При цьому ходити пішаком на останню горизонталь при відсутності таких фігур не заборонялося; такий пішак залишався пішаком і перетворювався в першу взяту противником фігуру в момент, коли противник її брав. Там же була дозволена рокіровка при наявності між турою і королем фігури, і при проходженні королем битого поля.

По мірі поширення шахів Європою стали з'являтися художні твори, цілком присвячені шахам. Так, у 1160 році побачила світ перша шахова поема, написана Езрою. А у 1283 році вийшла перша шахова книга в Європі – трактат Альфонса X Мудрого (1221-1284), короля Кастилії та Леона. Книга цікава тим, що містить як опис нових європейських шахів, так і вже не популярного шатранджа. Праця щедро проілюстрована чисельними мініатюрами, що зображують за грою коронованих осіб, рицарів і музик, ремісників і купців. Книга містить 103 шахові задачі, більшість з яких мала арабське коріння. Але на відміну від східних аналогів, де завдання полягало у тому, щоб виграти або зробити нічию, тут з'являється принципово нова умова – дати мат у певну кількість ходів. Іноді до цього додавалися інші умови, наприклад, дати мат на певному полі або певною фігурою.

Поява подібних задач означала відхід від правил гри. Ця тенденція отримала поширення і в інших європейських країнах. Виникли задачі, наприклад, на зворотній мат, де завдання полягало у вимушенні противника дати мат. Такі задачі

були далеким від практики і не сприяли вдосконаленню шахістів, але розвивали кмітливість та винахідливість. Європейські задачі часто розв'язувалися на парі або на ставку, тому їх розв'язування стало свого роду азартною грою і збірники задач ставали джерелом доходу. Тому з'явилися також «обманні» задачі, які не можливо було розв'язати, і суть яких полягала у тому, щоб обманути того, хто розв'язував і таким чином виграти ставку.

Крім збірок задач популярними були праці й іншого складу. До них слід віднести дидактичні твори (не рідко віршовані), в яких викладалися правила і основні принципи гри. Також, не рідко багата шахова символіка використовувалася проповідниками для морально-етичних повчань, типу: «Світ нагадує шахівницю, білу з чорним. Ці кольори показують два стани – життя і смерті, або похвали і засудження. Шахові фігури представляють людей цього світу, які народжуються однаково, займають різні положення, отримують різні звання, конкурують між собою, а в кінці на них чекає одна й та ж доля, яка всіх їх зрівнює. І король часто опиняється в «мішку» під іншими фігурами».

Найпоширенішим подібним твором в середні віки був трактат ломбардського проповідника Якобуса Цессолеса «Про звичаї людей простих і знатних». За популярністю цей трактат поступався лише Біблії. Погляди проповідника відображували концепцію середньовічного вченого і філософа XII століття Іоана Солсберійського, згідно з якою феодальне суспільство є єдиним механізмом, кожна частина якого виконує свої певні функції. А трактат Цессолеса, написаний в кінці XIII століття, відображав ці ідеї, застосовані до шахів: «У житті, як на шахівниці, кожна фігура має не лише свої права, але й обов'язки».

До другої половини XIX століття у європейських шахах панували ідеї так званої італійської школи. Її появу пов'язують із творчістю італійських шахістів XVI – XVII століть. Їхні партії, зібрані у творах Дж. Полеріо, Дж. Греко, А. Сальвіо, П. Каррери, Д. Понциані, відрізняються прагненням до гамбітної гри, до жертв шахового матеріалу заради виграшу часу, для розвитку фігур, відкриття ліній та створення атаки на короля. Для їхньої гри характерні стрімкі атаки, ефектні комбінації, що закінчувалися матом. Захищатися італійські майстри не хотіли, віддаючи перевагу контратаці.

Зростання інтересу до шахів в Європі розпочалося в добу Відродження. Пальму першості тримала Іспанія, але згодом естафета перейшла до італійських майстрів. Так, перший міжнародний турнір в історії шахів, що відбувався у 1575 році в Мадриді при дворі короля Філіпа II, в якому зійшлися іспанці Рюї Лопес та Альфонс Серона з італійцями Джовані Леонардо і Паоло Бої, завершився перемогою останніх. Та все ж, на італійську школу сильний вплив мали роботи їхніх попередників, тому розпочнемо огляд з передумов її появи.

Друга половина XV століття в Європі характеризувалася винайденням книгодрукування, початком епохи географічних відкриттів, які розширили горизонти, як фізичні, так і нематеріальні. Підвищився інтерес до мистецтва, точних наук, історії. До періоду Ренесансу відноситься і реформа шахів. Слон і, особливо, ферзь, отримали набагато більшу свободу пересування, ніж у старих шахах. З'явилося правило взяття на проході, вперше застосоване у 1490 році. У XVI столітті, з'явилася рокіровка. Пізніше італійці винайшли вільну рокіровку, коли король і тура могли мінятися місцями.

Ці зміни правил зробили гру більш швидкоплинною, більш динамічною, більш багату на тактичні можливості, а, отже, і більш цікавою та привабливою, що й забезпечило їй подальшу життєздатність. Це виявилось особливо важливим, оскільки шахи вже відчували сильну конкуренцію з боку гральних карт, яка особливо посилилася, коли карти стали друкувати. Можливо, що викликана цими обставинами реформа врятувала шахи від забуття і вдихнула в них нове життя.

Зміна правил могла статися у середовищі молодих інтелектуалів, лю-дей високої культури, з загостреним сприйняттям нових течій і тонким від-чуттям прекрасного. Можна погодитися з думкою іспанського історика Рікардо Кальво, що ця реформа пройшла у Валенсії, в літературному гуртку молодих поетів. Вони, до речі, створили перший твір, присвячений новим шахам. Це була поема «Шахи любові», датована 1480 роком. У ній описується партія, зіграна згідно з новими правилами, названа авторами «грою Дами». Назва має двоякий зміст – по-перше, підкреслює сильнішу сторону нових шахів, а по-друге, прославляє благородних і прекрасних дам. Також до перших творів того часу, повністю присвячених новим шахам, належить Геттінгенський рукопис, що побачив світ 1471 року.

З винайденням і поширенням книгодрукування стали з'являтися друковані праці з шахів. Так, у 1495 році в Іспанії вийшла збірка «Сто задач» Франциска Вікента. А через два роки побачила світ перша книга шахових дебютів – «Забави любові та мистецтво шахів» Луїса Раміреса Лусени.

Використавши слово «мистецтво», Лусена висвітлив важливу естетичну сторону нової гри, яка зразу ж здобула прихильників, особливо в Італії, де найперше у Європі запанувала атмосфера Відродження. Також сильний вплив мала книга португальця Даміано, яка, з'явившись 1512 року в Римі двома мовами – іспанською та італійською, згодом витримала ще вісім перевидань.

До найбільш популярних у Європі творів того часу належить поема Марка Ієроніма Віди «Гра в шахи». Вражає, що лише у XVI столітті її перевидавали 30(!) разів, причому, перекладену майже на всі широко розповсюджені європейські мови. Це пояснюється тим, що Віда, будучи єпископом, в томик своїх релігійних віршів включив і написану ним в молодому віці шахову поему. Його вірші розходилися монастирями, уні-верситетами та бібліотеками, а разом з ним поширювалися і нові шахи.

До перших майстрів та теоретиків сучасних шахів належав іспанський священник Рюї Лопес де Сегура. У 1560 році він приїжджав до Риму, де з успіхом грав з майстрами першого італійського шахового клубу, заснованого у 1550 році. У книзі «Про винахідливість та мистецтво гри в шахи» від 1561 року він відобразив стан шахової теорії середини XVI століття. Крім того, ця праця стала першим повноцінним підручником шахів, детально розгляд-даючи дебют, мітельшпіль та ендшпіль. Вже у цій книжці чітко просте-жувалися тенденції тогочасного розвитку шахів, зокрема, більша, у порівнянні з шатранджем, увага до дебютів. Це повело за собою і розвиток відповідної термінології. Наприклад, саме у праці Рюї вперше зустрічається слово «гамбіт».

Схоже, просвітницька робота іспанського священника дала відмінні результати, бо вже у 1575 році перший міжнародний шаховий турнір закінчився перемогою італійців і поразкою самого Рюї. Так чи інакше, але під кінець XVI століття слава найсильніших шахістів остаточно закріплюється за італійськими майстрами, а з їхньою творчістю вперше застосовується поняття школи – італійської. Їхні партії та

дебютні аналізи, висвітлені у рукописі Полеріо, книгах Сальвіо, Каррери та Греко, показують яскраво виражену наступальну стратегію гри – прагнення жертвувати матеріал заради виграшу часу для мобілізації сил, відкриття ліній та організації атаки на короля противника, підготовка до якої розпочинається ще в дебюті. Головна фігура в атаці – потужний ферзь.

Найяскравішим представником італійської школи вважається уродженець Калабрії Джоакіно Греко (1600-1634). Свое не довге, але бурхливе, життя він провів в успішних гастролях при королівських дворах Франції, Англії, Іспанії. На збірках його партій, надрукованих вже після смерті майстра, вчилися цілі покоління європейських шахістів.

Теоретичні основи італійської школи були остаточно сформовані в середині XVIII століття в Модені майстрами Ерколе дель Ріо, Джамбатиста Лолі та Доменіко Лоренцо Понциані. Їхнім ідеалом стала тактична сутичка з вражаючими спалахами ефектних комбінацій, тонкими, повними вишука-ності, задумами. Прирівнявши шахи до мистецтва, італійські майстри показали багаті комбінаційні можливості гри, її своєрідну красу. Крім того, саме вони започаткували систематичні дослідження відкритих дебютів, а саме гамбітів, дослідження ендшпілів, особливо тих, де фігури борються одна проти одної.

Можливо, саме тому ідеї італійської школи знаходили своїх прихильників ще не одне століття. У XIX столітті їх пропагували такі відомі шахісти, як Дж. Саррат, У. Еванс, У. Льюїс, А. Дешапель, О. Петров та К. Яніш. Також принципи школи відобразилися на грі А. Андерсена, Дж. Блекберна, І. Шумова.

Великий внесок у розвиток шахової теорії у XVIII столітті зробив француз Франсуа-Андре Данікан Філідор (1726-1795). Він піддав серйозному перегляду погляди попередників, перш за все, італійських майстрів, які вважали, що найкращим стилем гри є масована атака на короля противника усіма наявними засобами і використання пішаків лише як допоміжний матеріал. Філідор розвинув те, що зараз називається позиційним стилем гри. Він вважав, що гравець не повинен кидатися у безрозсудні атаки, а планомірно вибудовувати сильну, стійку позицію, завдавати точно роз-рахованих ударів по слабких місцях у позиції

противника, за необхідністю проводити розміни та спрощення, якщо вони приводять до вигідного ендшпілю.

XVIII століття увійшло в історію Франції як «століття просвітництва». У цей час створюються такі фундаментальні роботи, як всеохоплююча «Енциклопедія наук, мистецтв та ремесел», видання якої очолив Дені Дідро, а його колегами були Монтескє, Вольтер, Руссо, Даламбер та інші. Подібний же науковий підхід до шахів застосовує Франсуа Філідор у своїй книзі «Аналіз шахової гри» (фр. *L'Analyse des échecs*). Ця праця ще за життя автора стала класикою, витримавши 42 перевидання лише у XVIII столітті і понад 100 перевидань загалом.

За професією музикант та композитор, один із засновників французької комічної опери, Філідор був не лише теоретиком, алей видатним шаховим майстром, найсильнішим в Європі другої половини XVIII століття. Він триумфально виступав в Англії у 1747 з розгромним рахунком 8:2 переміг в Лондоні арабського шахіста Філіпа Стамму. А в 1744 році в Парижі Філідор провів перший сеанс сліпої гри одночасно проти двох гравців.

Вибравши шахи об'єктом наукового дослідження, він піддав ґрунто-вному аналізу стратегію гри. У ті часи італійська школа недооцінювала роль пішаків і Філідор виступив з парадоксальною заявою, що саме пішаки є «душею шахів». Він наголошував, що сила фігур у значній мірі залежить від пішакової структури, а та, у свою чергу, диктує найбільш доцільну стратегію гри.

Постулат про могутність пішаків мав глибоко символічне значення: якраз тоді у Франції набирав обертів конфлікт між третім прошарком суспільства та феодално-абсолютистським устроєм, що згодом привело до вибуху Великої французької революції.

У руслі цих перетворень шахи поступово втрачали ознаку приналежності лише до шляхетних станів і отримали розповсюдження серед широких мас. Шахові поєдинки почали проводитися у кафе та клубах. В Парижі велику популярність здобуло в другій половині XVIII століття кафе «Підкоп», а також «Режанс». Там за шахівницею нерідко можна було зустріти таких знаменитостей, як Вольтера, Д. Дідро, Ж. Ж. Русо, Мірабо, Ж. Ж. Дантона, М Робесп'єра та багатьох інших

державних та громадських діячів. Це середовище породило цілу низку майстрів, серед яких особливо помітними стали Легаль та Філідор.

Найбільшу славу Філідору принесла праця «Аналіз шахової гри». У ній він в основному використовував вигадані партії, щоб наочніше показати принципи пропонованої стратегії. Коментарі автора про поширений дебют 1. e4 e5 було скопійовано багатьма тодішніми шаховими письменниками, а його аналіз ендшпілю з королем, турою та слоном проти короля і тури став першим серйозним аналізом своєрідного ендшпілю.

Проте, найціннішою спадщиною Філідора є його судження про гру в мітельшпілі. Він підкреслював велике значення плану: коли всі фігури добре розвинуті. Гравець повинен сформувавши мету для координації сил, наприклад, атаку на королівському фланзі. Майстер також радив намагатися передбачати загрози опонента, замість того, щоб зосереджуватися лише на власній атаці.

Джоакіно Греко та попередні шахісти зосереджувалися тільки на двох чи трьох фігурах, але Філідор вірив у важливість пішаків і приділяв особливу увагу їхній слабкості чи силі. Правильна позиція, за Філідором, це, перш за все, правильне розташування пішаків. Лише вони створюють атаку та захист, від їхнього гарного або поганого розташування цілком залежить перемога або поразка. Великий шахіст також вірив, що мобільна маса пішаків – найважливіший фактор оцінки позиції в мітельшпілі і що жодна атака, не підкріплена пішаками, не буде вдалою. Він застерігав від ізолювання, подвоєння на одній лінії та відставання пішаків, адже тоді їх не можна надійно захистити. Філідор розробив чітку тактику просування пішакового ланцюга, наполягав на важливості пішакового центра та провів детальний аналіз боротьби за центр поля.

Багато в чому його ідеї лягли в основу шахової теорії і наступного століття. Філідор зробив перший крок на шляху створення позиційної школи, яка в останній чверті XIX століття стала найсильнішою з існуючих. Те, що розпочинав французький майстер, згодом довів до вершин досконалості перший чемпіон світу з шахів Вільгельм Стейніц (1836-1900).

4. Становлення і розвиток шахів як виду спорту. Провідні шахісти в історії виду спорту.

Початок XIX століття позначився поживленням шахового життя у багатьох європейських країнах. Відбулася серія матчів між найсильнішими французькими та англійськими шахістами. Так, Луї Шарль Лабурдоне переміг у 1834-1835 роках у чотирьох матчах Александра Мак-Доннела, програвши лише два, а в 1843 англієць Говард Стаунтон, програвши перший матч французу П'єру Шарлю Фурньє де Сент-Аману, у другому матчі здобув настільки блискучу перемогу, що був визнаний найсильнішим шахістом Європи. З'явилися сильні гравці й в інших країнах: А. Андерсен та І. Цукерторт – в Німеччині, І Коліш та В. Стейніц – у Австро-Угорщині, А. Петров та К. Яниш – в Росії, П. Морфі та Л. Паульсен – у США.

Про зростання популярності шахів свідчить низка публікацій у пресі та поява регулярних видань, присвячених виключно цій грі. Так, ще у 1779 році побачила світ стаття Президента США Бенджаміна Франкліна «Моральні цінності шахів». А в середині століття у різних країнах стали один за одним виходити шахові журнали: з 1836 – «La Palamede» у Франції (видавав в Парижі найсильніший шахіст свого часу Лабурдонне), з 1840 – «Chess Player's Chronicle» у Великобританії, з 1846 – «Deutsche Schachzeitung» Людвіга Бледова у Німеччині та багато інших.

Також звичним явищем стало проведення міжнародних шахових матчів (з 1821) і турнірів (з 1851): з 7 травня по 15 липня 1851 у Лондоні тривав перший міжнародний (переміг А. Андерсен), у 1857 в Нью-Йорку проходив перший національний (переміг П. Морфі), у 1866 – перший офіційний чемпіонат Британії (переміг С. де Вер). А у 1897 році в Лондоні відбувся перший міжнародний жіночий турнір (перемогла Марі Рудж).

Цікаво зазначити, що нагороди стали отримувати не лише за перемогу. Наприклад, у 1876 році вперше вручено приз за красу (срібний кубок) – Г. Бердові за розгром Дж. Мезона. А в 1889 році з'явився приз за найкращу партію – І. Гунсбергові за перемогу над тим же Дж. Мезоном. Крім того стали апробувати

різні варіанти проведення ігор. Так, у 1873 році у Відні вперше з'явилися «тайм-брейки» (дванадцять учасників грали за коловою системою матчі з трьох партій; за рахунку 2:0 матчі припиняли). А, наприклад, у 1895 у Цюріху шаховий турнір було вперше проведено за швейцарською системою.

Нерідко для проведення ігор використовували новітні досягнення науки і техніки, що переживали бурхливий розвиток особливо під кінець століття. Так, 4 червня 1867 року в Парижі під час турніру було вперше застосовано механічний шаховий годинник (цьому передували спроби з пісочним, що, проте, було не дуже зручно), а 26 квітня 1883 року в Лондоні – варіант з двома циферблатами. Практика проведення ігор з годинниками виявилася настільки успішною, що до кінця століття вже жоден офіційний матч чи турнір не обходився без контролю часу. Це призвело до появи і поширення нових шахових термінів, зокрема поняття цейтноту.

З розвитком засобів зв'язку стало можливе проведення дистанційних ігор. У 1878 році зіграно першу шахову партію телефоном, а вже через три роки між Ліверпулем та Калькуттою відбувся перший міжнародний матч телеграфом. 13-14 березня 1896 року завдяки трансатлантичному кабелю стало можливе проведення турніру, учасники якого знаходилися по різні боки океану – у Лондоні та Нью-Йорку. А з 1888 року стали проводитися міжнародні шахові турніри за листуванням.

Саме на XIX століття припав рух на установлення чітких правил гри у шахи, що позначився проведенням цілої низки конгресів. Зокрема, найбільш знаковими стали Перший Американський шаховий конгрес 6 жовтня 1861 року в Нью-Йорку та Перший конгрес Британської шахової асоціації 15 червня 1885 року. Результатом цих та інших заходів стала уніфікація правил гри та різних організаційних положень. Наприклад, з 1880 року правило взяття на проході було визнано у всіх країнах. Єдине, що не змогло усталитися – це визначення лідерства за якоюсь зі шахових шкіл. Час минав і на зміну одним майстрам приходили інші, зі своїми ідеями та прийомами.

Ще в другій половині XVIII століття група італійських майстрів з Модени критикувала ідеї Філідора. Вони були впевнені, що він перебільшив важливість

пішаків та применшив ціну інших фігур і прямої атаки на короля. Аналізуючи партії італійських майстрів XVI, шахісти Моденської школи показали, що партію можна виграти за 20 (!) ходів з допомогою швидкої мобілізації фігур.

У цей час з'явилося багато гамбітів – дебютів із ризикованими жертвами пішаків або навіть фігур заради швидкого розвитку чи відкриття ліній для атаки. Матові атаки, часто з жертвами фігур, стали ознакою багатьох шахістів XIX ст. Ці провідні майстри були членами школи Романтизму в шахах.

Яскравим представником романтизму став Адольф Андерсен, якого поправу вважали найкращим шаховим майстром тих часів, а його блискучий, енергійний стиль став головною ознакою шахів його часу. Він став переможцем першого (1851) та другого (1862) міжнародних турнірів, які відбувалися у Лондоні, і поступився першістю Колишу лише на третьому, що проходив у 1867 році в Парижі. Успіх знову повернувся до Андерсена у 1880 році на міжнародному турнірі в Німеччині. Але не зважаючи на всю свою майстерність, у 1858 шахіст зазнав розгромної поразки з рахунком 3:8 від американця Пола Морфі. Останній, до речі, вигравав усіх своїх суперників, протягом його короткої шахової кар'єри між 1857 і 1863 рр.

Сучасники Морфі знали про дебют стільки ж, скільки він і знаходили комбінації так само добре, як і він. Але Морфі розумів, як і коли атакувати, щоб ця атака принесла максимальну користь. Це дозволило йому вигравати не тільки сприятливі позиції, а й уникати програшу в гірших.

У своїх партіях Морфі дуже швидко розвивав свої фігури, ставлячи їх на найактивніші поля в перші 10-15 ходів. У закритих, із блокованими пішаками позиціях, які любив Філідор така тактика рідко давала перевагу. Але якщо центр чи королівський фланг були відкритими, швидкий розвиток фігур давав досить значну перевагу гравцю, що атакує. У найзнаменитіших партіях Морфі, коні і пішаки грали другорядну роль. Пішаки часто жертвувалися так, щоб ферзь, тури і слони могли якомога швидше приєднатися до атаки.

Пол Морфі став другим і останнім неофіційним «шаховим королем», перемігши у 1858 Адольфа Андерсена, який виборов це звання на турнірі в Лондоні у 1851 році і повернув після відходу Морфі у 1859. У 1866 німецький

майстер остаточно втратив шахову корону, програвши у матчі з рахунком 6:8 Вільгельму Стейніцу, якого згодом визнали першим офіційним чемпіоном світу з шахів.

5. Чемпіони світу з шахів. Особливості розвитку шахів у різних країнах.

Перший офіційний матч на першість світу з шахів відбувся у 1886 році в США між Стейніцом та Цукертортом. Вигравши з рахунком $+10-5=5$, Вільгельм Стейніц (1836-1900) став першим офіційним чемпіоном світу. Проте, він був не лише найсильнішим шахістом, але й засновником школи позиційної гри. Стейніц ніби розклав позицію на складові елементи, виділивши з них найбільш суттєві, які дають змогу її об'єктивно оцінити та накреслити найбільш доцільний та ефективний план дій. Фактично майстер запропонував принципово новий підхід до гри. Його стратегія полягала у поступовому накопиченні дрібних переваг, у маневруванні з метою підсилення власної позиції та послабленні суперницької. До речі, підходу поступового накопичення дрібних переваг дивовижним чином відповідає популярним у ті часи економічним вченням.

З перемогою Стейніца над Цукертортом у шаховий світ увійшло поняття «матчу на першість світу». Таким чином, склалася система наступності звання: новим чемпіоном світу ставав той, хто вигравав матч у попереднього, при цьому дійсний чемпіон залишав за собою право погодитися на матч або відхилити пропозицію, а також сам визначав умови та місце проведення ігор. Єдиним механізмом, здатним примусити чемпіона зіграти з претендентом, була суспільна думка: якщо сильний, за загальним визнанням, шахіст довгий час не міг домогтися права на матч з чемпіоном, це розцінювалося як ознака боягузтва останнього і йому не лишалося нічого іншого, як прийняти виклик. Як правило, в угоді про матч передбачалося право чемпіона на матч-реванш у випадку програшу; перемога в цьому разі повертала чемпіонське звання попередньому володарю.

Стейніц тримав свій чемпіонський титул аж до 1894 року. До цього він тричі успішно захистив його у матчах проти Михайла Чігоріна в Гавані в 1889 та 1892 роках та Йогана Гунсберга в Нью-Йорку в 1891. Новий чемпіон зумів зберегти

свою перевагу, тому що він розвивав нові принципи міттельшпілю, особливо в закритих або напівзакритих позиціях. Стейніц казав, що його “сучасну школу” веде дві передумови: перше, що природний результат гри - нічия через властивий баланс між силами білих і чорних і, по-друге, що повна поразка - межа, але не перше завдання гри.

Перший офіційний чемпіон світу з шахів почав свою кар'єру як тактичний, комбінаційний, гравець в стилі Морфі. Але пізніше він став майстром в позиціях, в яких центр повністю або частково заблоковано нерухомими пішаками. Стейніц пробував відповісти, чому деякі напади закінчуються успіхом, не зважаючи на те, який майстерний захисник, тоді як інші зазнають невдачі, попри те, який талановитий нападаючий. Він додавав, що невдалий напад часто приводить до поразки для нападника, чиї сили раптово стають невдало координованими при контратаці.

З чисто шахової точки зору в партії виникла нова фаза – маневрування. До прямої атаки Стейніц переходив лише тоді, коли отримував достатню для цього позиційну перевагу. Одночасно він повчав: той хто має перевагу мусить атакувати, бо в протилежному випадку вона може зникнути. Стейніц зробив висновок, що в типовій позиції кожна сторона має певні маленькі переваги, які балансують одна одну. Напад виправдовується тільки тоді, коли баланс порушено або шахіст зробив грубу помилку, яку можна використати. Перевага Морфі в розвитку фігур була одним із шляхів порушення балансу. Але у 1870-ті, після того, як з партіями Морфі ознайомилися всі майстри, отримати перевагу в розвитку фігур ставало все важче і важче.

Значення позиційної школи для розвитку та поширення шахів важко переоцінити. Замість гри, що полягала лише на конкретному розрахунку, було запропоновано науковий метод, який базувався на об'єктивній оцінці плюсів та мінусів позиції.

Вчення Стейніца стало особливо популярним ще й тому, що ним було легко оволодіти. Проте, у цьому крилася і його ахілесова п'ята. Серед майстрів-професіоналів з'явилося чимало тих, хто, маневруючи, не намагалися досягнути якихось позиційних переваг, а турбувалися головним чином про безпеку своєї

позиції, очікували, не бажаючи ризикувати, ухилялися від загострення гри і, особливо з сильним супротивником, легко йшли на нічию. Якраз тоді в міжнародних змаганнях зросла доля нецікавих нічийних партій. З'явився навіть спеціальний термін «гросмейстерська нічия», що інколи означало ухилення від боротьби. Таким чином було завдано удару творчому складу шахів.

До кінця століття вчення Стейніца стало фактично домінуючим і здобуло чисельних послідовників. Невтомним пропагандистом його ідей був другий чемпіон світу Емануїл Ласкер (1868-1941), що переміг свого попередника у 1894 році і тримав титул чемпіона світу до 1921 року, захистивши його шість разів. Велику роль у поширенні вчення Стейніца зіграв також один з найсильніших шахістів того часу Зігберт Тарраш, який став учителем багатьох молодих майстрів.

На межі століть розвиток шахів у Європі та Америці відбувався досить активно. Гра все більше вдосконалювалася, поповнюючись новими термінами та можливостями. Так, з 1905 року стали використовувати звання «грос-мейстер», у 1927 році з'явилася алгебраїчна фігурна нотація (у бельгійському часопису *L'Échiquier*), а в 1932 році вперше апробовано систему коефіцієнтів Бухгольца для «швейцарок». Шахи знайшли своє відображення у мистецтві та культурі. Так, у 1925 році в Москві було знято перший фільм про шахи – «Шахову лихоманку», в 1937 році поставлено перший балет на шахову тему – «Checkmate» Артура Блісса, а в 1947 в Болгарії надруковано першу шахову марку.

Шахові організації укрупнювалися, проводилося все більше міжнародних турнірів. У 1924 році було створено Міжнародну шахову федерацію (ФІДЕ, від фр. *Federation Internationale des Echecs*), що початково називалася організацією Всесвітніх шахових олімпіад. Починаючи з 1927 року ФІДЕ почала проводити змагання на першість світу серед жінок. Першою чемпіонкою світу стала чешка Віра Менчик. Вона перемагала ще в шести подібних турнірах, але в 1944 році померла під час бомбардування Лондона.

На конгресі ФІДЕ 1947 року була, нарешті, вироблена і затверджена впорядкована система розіграшу першості світу. Весь світ розбили на зони; спершу проводилися зональні змагання, потім міжзональний турнір (пізніше декілька турнірів), переможці якого зустрічалися в турнірі претендентів і визначали

матчевого суперника чемпіону світу. Весь цикл займав три роки. Таким чином, кожні три роки чемпіон повинен був відстоювати своє звання в матчі. Одночасно було прийнято і рішення, що у разі поразки чемпіон через рік має право на матч-реванш. Не дивлячись на серйозні недоліки, система ця проіснувала близько сорока років і була, в цілому, явищем прогресивним.

Також зазнали змін і стилі гри. На початку ХХ століття у живописі, скульптурі та музиці з'явилася нова течія – модерн. І тоді ж у шахах, у надрах позиційної школи, визрів напрямок, що отримав назву «гіпермодернізм» або «неоромантизм». Гіпермодерністи виступили з критикою низки положень позиційної школи, що вважалися її прихильниками за абсолют. Представники нового напрямку вважали, що позиційна школа переоцінює роль пішакового центру і розробили концепцію фігурно-пішакового центру, коли контроль над центральними полями здійснювали не лише пішаки, але й фігури. Це привело до появи ряду нових початків партій: дебюта Реті за білих, захисту Німцовича, захисту Грюнфельда, новоіндійського та староіндійського захисту, а також захисту Альохіна за чорних.

Гіпермодерністи відмовилися від проповідуваної прихильниками позиційної школи гри чорними на поступове погашення ініціативи білих та зрівнювання гри. Вони прагнули до зустрічних активних дій, до перехоплення ініціативи та контргри. Німцовичу також належить заслуга щодо практичного застосування різних прийомів маневрування в середині гри – лавірування, профілактики, обмеження рухливості, блокаді та іншого. Та найголовнішим досягненням гіпермодерністів є те, що вони зробили шахи цікавими, повернули тактичну гру, повну жертв та комбінацій, на п'єдестал, поставлений представниками італійської школи. Підкреслюючи провідну роль стратегії, позиційна школа мимоволі занижувала роль тактики. Разом з тим, Німцович неодноразово підкреслював, що комбінація повинна логічно випливати з самої стратегії. Істотно й те, що у всіх своїх партіях гіпермодерністи показували красу стратегії, продемонстрували на практиці, що її, як і тактику, збагачують натхнення, фантазія та інтуїція. Тим самим вони ще більше розширили уявлення про шахи як про мистецтво.

Проте на шаховому Олімпі, як і раніше, володарювали представники позиційної школи. Так, у 1921 році кубинець Хозе Рауль Капабланка (1888-1942) став третім чемпіоном світу, перемігши в Гавані Ласкера з рахунком $+4-0=10$. Розуміння позиції та техніка позиційної гри у Капабланки були настільки високими, що його називали «шаховою машиною» і вважали непереможним.

Висока майстерність чемпіона дала йому змогу зберігати свій титул сім років. У 1927 році на чемпіонському обрії засяяла нова зоря – з рахунком $+6-3=10$ Капабланку переміг росіянин Александр Альохін (1892-1946). За час свого чемпіонства він двічі успішно захистив свій титул у двобоях проти Юхима Боголюбова у 1929 та 1934 роках в Німеччині. У 1935 році Альохін програв у Нідерландах матч голландцю Максу Ейве з рахунком $+9-8=15$, але вже через два роки повернув собі звання, вигравши матч-реванш з рахунком $+10-4=11$.

Альохін дав принципову згоду на матч проти чемпіона СРСР Михайла Ботвінніка (1911-1995), але 24 березня 1946 року помер. Після смерті Олександра Альохіна у 1946 році шаховий світ вперше залишився без чемпіона. Міжнародна Шахова Федерація (ФІДЕ) взяла на себе організацію подальших змагань за звання найсильнішого шахіста світу. Згідно з рішенням вісімнадцятого конгресу ФІДЕ, що проходив у Гаазі в 1947 році, було організовано матч-турнір на звання нового чемпіону світу серед п'яти найсильніших на той час гросмейстерів. Турнір відбувся у 1948 році. У ньому брали участь три претенденти від СРСР: М. Ботвінник (готувався до матчу з Альохіним), П. Керес, В. Смилов; американець С. Решевський (переможець першого офіційного чемпіонату США 1936 року) та нідерландець М. Ейве (що до матчу-реваншу Альохіна у 1937 два роки тримав титул чемпіона світу). Від участі у турнірі відмовився Р. Файн (США). Турнір проходив за круговою системою у п'ять кругів. Перші два відбулися у Гаазі, останні три – у Москві. За результатами матч-турніру чемпіоном світу став М. Ботвінник, що випередив найближчого переслідувача на три очки. З цією перемогою розпочалася радянська доба у світових шахах.

Помітний слід в історії шахів, особливо другої половини ХХ століття, лишила радянська шахова школа. Широка популярність шахів, активне, цілеспрямоване навчання та пошук здібних гравців з дитячих років (шахова секція,

дитяча шахова школа була у будь-якому місті СРСР; існували шахові клуби при навчальних закладах, підприємствах або організаціях, постійно проводилися турніри, друкувалася велика кількість спеціальної літератури) сприяли високому рівню гри радянських шахістів.

Увага до шахів приділялася на найвищому рівні. У результаті, з кінця 1940-х років і до розпаду СРСР радянські шахісти практично безроздільно панували у світових шахах. З 21 шахової олімпіади, які пройшли з 1950 по 1990 рік, радянська команда перемогла у 18 і ще в одній стала срібним призером. З 14 шахових олімпіад для жінок за цей же період було виграно 11 і взято два «срібла». З 18 розіграшів звання чемпіона світу серед чоловіків за 40 років лише один раз переможцем став не радянський шахіст (мається на увазі Роберт Фішер), а ще двічі претендент на звання, хоч і не представляв СРСР, але був вихованцем тої ж радянської школи (Віктор Корчної).

Отже, радянський період у світових шахах почався з перемоги Ботвінніка, який тримав титул чемпіона світу п'ятнадцять років. За цей час йому доводилося неодноразово його захищати. Так, він успішно виступив у матчі проти Д. Кронштейна в Москві у 1951 році з рахунком $+5-5=14$. Кілька разів захищав титул проти В. Смилова у Москві: у 1954 році відстояв з рахунком $+7-7=10$, а в 1958 повернув у матчі-реванші з рахунком $+7-5=11$ втрачений за рік до цього з рахунком $-3+6=13$. З втратою і поверненням чемпіонського титулу пов'язане ім'я М. Таля, з яким Ботвіннік мав перший та реваншевий двобої у 1960 і 1961 роках з рахунком $-2+6=13$ і $+10-5=6$ відповідно.

У 1963 році новим чемпіоном світу став Т. Петросян, що переміг свого попередника з рахунком $+5-2=15$. За утримання шахової корони Петросян двічі боровся з Б. Спаським у 1969 році. Перший раз успішно – з рахунком $+4-3=17$, а вдруге претендент отримав перемогу – $+6-4=13$. Спаський носив титул чемпіона ще менше, ніж Петросян і вже у 1972 році з рахунком $+7-3=1$ на шаховий Олімп підіймається американець Р. Фішер.

У 1975 боротися за чемпіонське звання виходить А. Карпов. Проте Фішер відмовився грати матч з офіційним претендентом і ФІДЕ позбавила його титулу на користь радянського шахіста. Карпов тричі успішно захищав свій титул. Два матчі

проти В. Корчного у Багіо у 1978 та у Мерано у 1981 закінчилися з рахунком $+6-5=21$ та $+6-2=10$.

У 1984 році супротивником виступив Г. Каспаров. Матч почався успішно для Карпова, але згодом пішла низка нічийних партій і навіть перемог претендента. Загалом було зіграно 48(!) партій, а переможець так і не визначився, тож ФІДЕ перервала змагання, залишивши чемпіонське звання без змін. Через рік Каспаров у повторному матчі успішно перемагає Карпова з рахунком $+5-3=16$ і стає новим чемпіоном світу з шахів. Його попередник, проте, не став здаватися і чотири роки підряд грав у матчах проти Каспарова, але успіху не досягнув. Таким чином, Каспаров став останнім радянським чемпіоном світу з шахів.

Рекомендована література

Основна:

1. Ботвинник М. М. Полвека в шахматах / Ботвинник М. М. – Москва : Физкультура и спорт, 1978. – 202 с.
2. Бриж А. Чемпионат мира ФИДЕ: Виват, король! Виват, Украина! / Бриж А. // Ладья. – 2002. – № 3. – С. 3.
3. Бриж А. Чемпионаты мира / Бриж А. // Ладья. – 2002. – № 22. – С. 2.
4. Каспаров Г.К. Мои великие предшественники / Каспаров Г.К. // Новейшая история развития шахматной игры : 2 т. – Москва : Рипол классик, 2003. – 289 с.
5. Лазарев Ю. М. Творчість шахістів України / Лазарев Ю. М. – Київ : Здоров'я, 1982. – 192 с.
6. Линдер И. М. Шахматы на Руси / Линдер И. М. – Москва : Наука, 1975. – С. 62, 64.
7. Линдер И. М. Возле истоков шахматной культуры / Линдер И.М. – Москва, 1967.
8. Линдер И.М. Шахматы на Руси / Линдер И.М. – Москва, 1964.
9. Марусенко П. Чемпионы світу з шахів / П. Марусенко, Т. Лазарева. – Київ : Радянська школа, 1984.
10. Саргін Д. И. Древность игр в шашки и шахматы / Саргін Д. И. – Москва, 1915. – С. 25.

11. Святослав Ю. Р. З історії шахових олімпіад. — Київ: Здоров'я, 1983. — 240 с.
12. Семенко Ю. Шахи в Україні / Семенко Ю. // Нариси з історії шахової гри на українській землі і в діаспорі. — 2-е вид., доп. — Львів: Каменяр, 1993. — С.: 6, 9, 11, 14, 16, 23, 129, 135, 139, 204, 216.
13. Семенко Ю. «Шахи в Україні.» / Семенко Ю. — Мюнхен, 1980.

Допоміжна:

14. Янків І. Аналіз навчальних комп'ютерних шахових програм / Ігор Янків // Теорія та методика фізичного виховання. — 2007. - № 9. — С. 10–12.
15. Янків І. Т. Використання інтернет-ресурсів у навчально-тренувальному процесі шахістів / Янків І. Т. // Теорія та методика фізичного виховання. — 2011. — № 4. — 46–49.
16. Шахи : анот. бібліогр. покажч. / уклад. Ірина Свістельник. — Львів, 2015. — 6 с.
17. Янків І. Використання інтернет-технологій у дебютній підготовці шахістів / Ігор Янків // Моделювання та інформаційні технології у фізичному вихованні та спорті : тези доп. XII Міжнар. наук. конф. — Львів, 2016. — С. 50–52.
18. Янків І. Особливості розвитку української спортивної термінології в 20-30 -і роки ХХ століття в УРСР / Ігор Янків // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. з галузі фіз. культури та спорту. — Львів, 2000. — Вип. 4. — С. 57–58.
19. Янків І. Роль Івана Боберського у розвитку української спортивної термінології / Ігор Янків // Молода спортивна наука України : матеріали другої Всеукр. конф. аспірантів (11-13 берез. 1998р.). — Львів, 1998. — Ч. 1. — С. 79–82.
20. Янків І. Українські термінологічні словники з фізичної культури і спорту (історико-методологічний аналіз) / Ігор Янків // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. аспірантів галузі фіз. культури та спорту. — Львів, 1999. — Вип. 3. — С. 46–51.
21. Янків І. Т. Українська спортивна термінологія (історико-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту : [спец.] 24.00.02

"Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення" / Янків Ігор Тарасович ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 19 с.

Інформаційні ресурси інтернет:

22. Електронний каталог ЛДУФК імені Івана Боберського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://3w.ldufk.edu.ua/>
23. Електронний репозитарій ЛДУФК імені Івана Боберського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://repository.ldufk.edu.ua/>
24. Литвинець А. Історія виникнення шахів на українських землях [Електронний ресурс] / Антон Литвинець, Ігор Янків, Святослав Попович, Назарій Вітер // Спортивна наука України. – № 4 (55). – С. 43–48. – Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/162-331-1-SM.pdf>
25. Чемпіони світу з шахів [Електронний ресурс] // Матеріали з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/>.
26. Шахова олімпіада 2010 [Електронний ресурс] // Матеріали з Вікіпедії вільної енциклопедії. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>